

Лекція 1

ТЕОРІЯ ПІЗНАННЯ

ПЛАН

1. Поняття пізнання та його види.....	1
2. НАУКА І НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ.....	3
3. Рівні і форми пізнання	5
4. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання	6
5. ДІАЛЕКТИКА ЯК ТЕОРІЯ І ЯК МЕТОД	9

1. Поняття пізнання та його види

Проблеми пізнання досліджує *гносеологія* (давньогрец. „гносис” – пізнання; „логос” – учення, наука). Філософська теорія пізнання, розділ філософії, що вивчає проблеми природи пізнавальної діяльності та її можливості, відношення знань до реальності, визначає умови достовірності та істинності знань, аналізує форми та методи пізнання. *Предметом* теорії пізнання являється знання в цілому, яке служить людству в його практичній діяльності.

Інколи цей розділ філософії іменують *епістемологія* (давньогрец. „епістема” – знання, наука; „логос” – учення), але здебільшого епістемологію розглядають або як теорію знання, або як дослідження лише наукового знання.

Першим питанням гносеології є визначення природи пізнання: *що є пізнання, що штовхає людину до пізнання, чи приречена людина пізнавати?* У найзагальнішому розумінні пізнання постає як процес взаємодії свідомості та дійсності. Але результатом такої взаємодії можуть бути враження, почуття, певні емоції. І хоча вони також можуть бути елементами пізнання, усе ж до останнього ми відносимо таку взаємодію свідомості й дійсності, унаслідок якої у свідомості вибудовуються образи, інтелектуальні моделі та конструкції, які дають змогу людині поліпшувати свої стосунки з дійсністю, робити свої дії оптимальнішими або ефективнішими, збільшувати свої можливості та міру свободи.

Але реально здійснює пізнання не свідомість сама по собі, не мозок, а людина з усіма її життєвими проблемами, можливостями, бажаннями та пристрастями. Вихідними поняттями гносеології є об’єкт та суб’єкт.

Суб’єкт пізнання – це людина, що постає вихідним пунктом життєвої та пізнавальної активності, що здобуває знання, вибудовує теорії та концепції, зберігає та історично передає їх новим поколінням.

Об’єкт пізнання – фрагмент (частина) будь-якої реальності (природної, соціальної, суб’єктивної, розумової, душевної тощо), який не збігається у цей момент з інтелектом, що пізнає, та на який спрямована пізнавальна активність.

Таке розуміння суб’єкта та об’єкта засвідчує: по-перше, що об’єктом пізнання може бути будь-що, що пізнання може набувати характеру самопізнання. По-друге, що суб’єкт та об’єкт співвідносні: об’єкт набуває характеристик саме об’єкта лише у відношенні до певного суб’єкта, тоді як останній виявляє себе лише через дію на певний об’єкт.

Процес пізнання як взаємозв’язок і взаємодія суб’єкта і об’єкта має опосередкований характер. У якості посередників виступають *засоби пізнання* як матеріального характеру

(знаряддя праці, прилади, інструменти комп'ютери тощо), так і ідеального (поняття, категорії, художні образи, моральні норми, наукові теорії, концепції тощо).

Отже, **пізнання** – це процес взаємодії об'єкта і суб'єкта, сутністю якого є перетворення предметного змісту і зміст мислення (отримання знань), а кінцевою метою – досягнення істини. Сучасні гносеологія та епістемологія вважають, що *поняття пізнання має принаймні три основні змістові акценти.*

1) процес здобування знань, створення образів, моделей теорій реальності (це інформативний аспект пізнання);

2) прагнення оволодіти реальністю, проникнути в її приховані підвалини (це активістський або вольовий аспект пізнання);

3) бажання досягти найважливішого, найпозитивнішого для людини стану досконалості (це смисловий аспект пізнання).

Таке багатогранне розуміння пізнання допомагає нам висвітлити й питання про можливість людського пізнання. Якщо розуміти пізнання винятково в дусі продукування знань та інформації, то не уникнути скепсису, адже дійсність постає перед нами нескінченною як за обсягом, так і за глибиною. Але при тому ми не можемо не визнати, що знання та пізнання справді збільшують можливості людини в її взаємодії зі світом, значно збагачують сфери та напрями людської життєдіяльності, збільшують ступені людської свободи. Так само людина наших днів знає про себе саму, про прояви та можливості людини набагато більше, ніж у минулі епохи.

Гносеологічні позиції можливості людського пізнання.

- гносеологічного *оптимізму* (людське пізнання не знає меж і спроможне продукувати надійні, ґрунтовні, достовірні знання);

- *агностицизму* (заперечення принципової можливості для людини мати виправдані достовірні знання);

- *скептицизму* (висловлення сумніву як у позитивних можливостях пізнання, так і в його повній неспроможності).

Отже, можна констатувати: пізнання не можна розглядати однобічно; у реальному виявленні пізнання – це органічний елемент людської життєдіяльності, що розвивається від незнання до знання, від неповного та непевного знання – до повнішого та надійнішого, від видіння туманного, затьмареного – до проясненого.

Окреслена багатоаспектність пізнання знаходить своє виявлення у різних **видах пізнання:**

- **життєво-досвідне пізнання** постає безпосереднім, прямо вписаним у процеси повсякденної людської життєдіяльності; воно є дуже різноманітним за проявами, але нерозчленованим ні за змістом, ні за формами існування: тут емоції переплетені зі знанням, бажанням тощо;

- **мистецьке пізнання** окреслює реальність не відсторонено, а через переживання. Воно більше передає не предметні окреслення дійсності, а людське ставлення до неї. За змістом воно умовне, тобто надає простір проявам уяви, фантазії, суб'єктивним схильностям людини. Завдяки цьому художнє пізнання інколи випереджає хід подій, окреслює їх більш багатогранно, багатобарвно та життєво, ніж: наука;

- **наукове пізнання** культивується спеціально через усвідомлення ролі знання; воно є спеціалізованим та спеціально організованим, контролює свій хід, намагаючись досягти максимального ступеня достовірності знання;

- **релігійно-містичне пізнання** часто окреслює джерела своїх відомостей як божественне об'явлення, особливе просвітлення, і хоча ці джерела залишаються для нас багато в чому таємничими та недосяжними ні для контролю, ні для свідомого використання, немає сенсу заперечувати особливу значущість для людини того, що викладено у священних текстах і релігійних настановах; сама історія людства переконливо це доводить;

- **екстрасенсивне пізнання**, інтерес до якого особливо зріс наприкінці ХХ ст.,

також залишається для нас багато в чому незрозумілим; ми можемо констатувати, що так звані екстрасенси, контактери мають можливість отримувати інформацію з якихось незвичайних джерел. Цей вид пізнання використовують у суспільстві, але природа його для науки поки що незрозуміла.

Отже, можна зробити висновок, що пізнання у своїй дійсності постає як багатогранний та складний процес, в якому знаходять своє виявлення як духовні здібності людини, так і її найважливіші життєві зацікавлення.

2. НАУКА І НАУКОВЕ ПІЗНАННЯ

Поняття «наука». Як уже зазначалося в перших темах, на ранніх стадіях розвитку світової цивілізації, до давньогрецького мислителя Арістотеля, наука і філософія були сполучені в єдине ціле. Бурхливий розвиток наукової діяльності від Нового часу призвів до того, що з ХХ ст. наука є головним рушієм прогресу людського суспільства. Тому наразі наука являє собою соціальний інститут із дуже складною структурою.

Наука – це специфічна сфера діяльності людини, яка спрямована на виробництво нових об'єктивних знань про природу, суспільство і про саму людину.

Наука включає в себе:

- учених, які володіють кваліфікацією і досвідом згідно з розділенням науки на окремі дисципліни;
- наукові установи та устаткування;
- методи наукового пізнання;
- понятійно-категоріальний апарат і узагальнення наукових даних;
- систему збереження, відтворення і систематизації наукової інформації;
- всю сукупність накопичених на сьогодні наукових знань, які виступають одночасно як результат, умова і передумова наукового пізнання.

Наукове пізнання. Наукова діяльність являє собою особливий тип пізнавальної активності, яка зветься науковим пізнанням. Особливості наукового пізнання такі:

1. Об'єктивність. Принцип об'єктивності вимагає звільнення наукового знання від усього суб'єктивного та «надприродного». Об'єктивність означає реальність, узгодженість із фактами дійсності, незалежність від суб'єкта, абстрагування від нього.

2. Теоретичність. Це здатність науки не пов'язувати здобуті результати безпосередньо з виробничою діяльністю та практикою. Дуже часто наука займається об'єктами, які не будуть використані людством навіть й у далекому майбутньому («чорні діри» в космосі). Проте така непрактичність науки є удаваною. Таким чином, наукою розширюються межі нашого знання про світ і самих себе і створюється необхідний підмурівок для їх подальшого опанування.

3. Раціональність (аргументованість). У загальному розумінні це означає ненастанну апеляцію до розуму та здорового глузду, максимальне виключення емоцій, пристрастей, особистих уподобань з процесу здобуття пізнавальних тверджень.

4. Системність і послідовність наукового знання. Кожен наступний крок у науці спирається на попередній, кожне нове наукове відкриття стає науковою істиною, коли входить як складовий елемент до певної системи, впорядковується у формі теорії та численних наукових понять.

Проблема розмежування (демаркації) науки та ненауки є однією з центральних проблем *філософії науки* – дисципліни, яка досліджує побудову наукового знання, механізми та форми його розвитку.

Методи наукового пізнання можна поділити на 3 групи: спеціальні, загальнонаукові та універсальні.

Спеціальні методи використовуються в межах окремих наук. Зокрема, у філософії застосовується історико-філософський метод досліджень.

Загальнонаукові методи характеризують процес пізнання у всіх науках. Їх об'єктивною основою є загальнометодологічні закономірності пізнання: методи експерименту та спостереження, метод моделювання, гіпотетичний метод та ін.

Універсальні методи характеризують людське мислення в цілому та використовуються у всіх сферах пізнавальної діяльності людини. До цих методів належать філософські методи і принципи мислення. До загальних методів належать, наприклад:

- *історичний* – вивчення часової послідовності станів об'єкта;
- *порівняльний* – зіставлення властивостей декількох об'єктів, які мають загальні ознаки, виявлення їх схожості, й відмінності;
- *системний* – цілісний розгляд, встановлення взаємодії складових частин певної сукупності, незводимість властивостей загального до властивостей його окремих елементів.

Особливо важливу роль у науковому пізнанні відіграє останнім часом *моделювання* – відтворення властивостей одного об'єкта за допомогою іншого, спеціально створеного об'єкта – моделі. Моделювання застосовують зазвичай тоді, коли експерименти безпосередньо над об'єктом дослідження викликають труднощі чи неможливі з фізичних (галактики, зірки, материка, економічні системи тощо) або етичних (людський організм) причин. Якщо модель має однакову фізичну природу з модельованим об'єктом (наприклад, лабораторні тварини в медицині), говорять про *фізичну модель*. Якщо ж подібність моделі й модельованого об'єкта полягає в однакових математичних рівняннях, що описують їх поведінку, то йдеться про *математичну модель*.

Виявлення та розробка норм, правил, методів та прийомів, що регулюють цілеспрямовану діяльність щодо формування та розвитку наукового знання, складає предмет *логіки* та *методології наукового пізнання*.

Класифікація наук. У розвитку науки починаючи з XVII ст. можна виокремити три основні типи раціональності:

- *класична* (XVII – початок XX ст.);
- *некласична* (перша половина XX ст.);
- *постнекласична* (кінець XX – початок XXI ст.).

У сучасній постнекласичній науці дедалі більше місця посідають складні системи, такі, що історично розвиваються та включають у свої розрахунки людину. Тут можна згадати об'єкти сучасних біотехнологій, вивчення великих екосистем та біосфери в цілому, дослідження соціальних об'єктів.

Ще однією ознакою сучасної науки є її розвинена *дисциплінарність*. Наука складається з різноманітних наукових галузей (дисциплін), що взаємодіють між собою і разом з тим мають відносну самостійність. У кожній галузі науки – фізиці, біології, економіці, соціології тощо – можна, у свою чергу, знайти різні форми знання: емпіричні факти, закони, гіпотези різного рівня.

Відповідно до можливості практичного використання науки поділяють на:

- *фундаментальні* – які не ставлять за мету негайне використання отриманих результатів;
- *прикладні* – спрямовані на втілення результатів дослідження у ті чи інші технологічні розробки.

За предметом дослідження виділяють дві сфери наукового знання:

Природознавство (природничі науки), предметом дослідження яких є всі природні (матеріальні) явища і процеси, які існують поза свідомістю людини незалежно від нього (фізика, хімія, біологія, астрономія та інші).

Соціогуманітарні науки, які досліджують різні прояви людської діяльності (економіка, соціологія, історія, культурологія та інші).

У XXI ст. настає епоха синтезу гуманітарних наук – наук про людину і природничих – наук про природу. Усе це отримало назву гуманізації сучасного природознавства.

3. Рівні і форми пізнання

За давньою усталеною традицією філософія виділяє *два основні джерела знання та пізнавального процесу*: відчуття (або чуття) та мислення. Але їх взаємодія у процесі пізнання виявляється досить складною. Зокрема, визнано, що людські чуття ніколи не бувають „чистим чуттям”, бо їх неодмінно певним чином „завантажують” розум, мислення, міркування, тобто у людини не існує простого чуття, воно визначено предметно, інтелектуально.

Першим, вихідним, поза яким неможливе формування знання, є *чуттєве пізнання* (живе споглядання), яке здійснюється за допомогою органів чуття людини – зору, слуху, дотику тощо. Живе споглядання як момент чуттєво-предметної діяльності *здійснюється у трьох формах*.

1) *Відчуття* – відображення у свідомості людини певних сторін, якостей предметів, які безпосередньо діють на органи чуття. Відчуття можна розділити на зорові, слухові, дотичні, смакові, нюхові.

2) *Сприйняття* постають поєднанням відчуттів, цілісний образ предмета, безпосередньо даний у живому спогляданні в сукупності всіх його сторін.

3) *Уявлення* є відтворенням образу без безпосереднього контакту з річчю; узагальнений чуттєво-наочний образ предмета, який справляв вплив на органи чуття в минулому, але вже не сприймається зараз. До уявлень відносять образи пам'яті, уяви тощо.

Слід наголосити, що вже на рівні відчуття у діяльність чуття втручаються розумові операції. Це *раціонально-логічне* (або абстрактне) *пізнання*, яке найбільш повно й адекватно виражене в мисленні.

Мислення – це активний процес узагальнення й опосередкованого відображення дійсності, який забезпечує розгортання на основі чуттєвих даних закономірних зв'язків цієї дійсності та вираження їх у системах понять. Виділяють два основні рівні мислення: 1) *розсудок* – початковий рівень мислення, де оперування абстракціями відбувається в межах певної незмінної, наперед заданої схеми. Це здатність послідовно й коректно будувати свої думки, класифікувати й систематизувати факти. 2) *Розум* – вищий рівень раціонального пізнання, якому властиві творче оперування абстракціями та рефлексією, спрямованість на усвідомлення власних форм та передумов, самопізнання. На цьому рівні легше осягнути сутності речей, їх законів та суперечностей.

Форми абстрактного мислення досить чітко виражають його особливості.

1) *Поняття* – форма мислення, яка відображає загальні історичні зв'язки, сутнісні ознаки явищ, поданих у їх визначеннях. Це слова (терміни), що фіксують суттєві характеристики класу предметів.

2) *Судження* – форма мислення, яка відображає явища, процеси дійсності, їх зв'язки. Це речення, які зв'язують між собою поняття так, що хід мислення у суттєвих моментах збігається з процесами реальності.

3) *Умовиводи* – форма мислення, завдяки якій з попередньо здобутого знання з одного чи декількох суджень виводиться нове знання теж у вигляді судження. Це сукупність речень (суджень), пов'язаних між собою законами логічного виведення. Згадаємо, що є два основні типи умовиводів: індуктивний (рух думки від часткового до загального) та дедуктивний (рух думки від загального до часткового).

Рівні пізнання

1. **Емпіричний рівень** – переважає живе споглядання – чуттєве пізнання. Об’єкт, який досліджується, відображається переважно через його зовнішні зв’язки та вияви, що є доступними для живого споглядання. Збір фактів, їх первинне узагальнення, аналіз експериментальних даних та їх систематизація і класифікація – це специфічні ознаки емпіричного пізнання.

Емпіричне, дослідне випробування спрямоване безпосередньо на об’єкт і опановує його *за допомогою таких засобів*, як порівняння, вимірювання, спостереження, експеримент, аналіз, індукція тощо. Тим часом дослідження не буває сліпим: воно планується, конструюється за допомогою теорії.

2. **Теоретичний рівень** – властиве переважання раціонального моменту – понять, теорій, законів та інших форм, пов’язаних з діяльністю мислення. Прагнучи істинного знання, теоретичне пізнання користується *такими пізнавальними засобами* як: абстрагування, ідеалізація, синтез, дедукція тощо.

Структурні компоненти теоретичного пізнання.

1) *Проблема* – форма знання, змістом якої є те, що не пізнане людиною, але потребує свого пізнання.

2) *Гіпотеза* – форма знання, основою якого є передбачення, сформульоване за допомогою певних фактів, але це знання є невизначеним і потребує доведення. Гіпотетичне знання є вірогідним, а не достовірним і потребує перевірки, обґрунтування.

3) *Теорія* – найрозвинутіша форма наукового знання, яка дає цілісне, системне відображення закономірних та сутнісних зв’язків певної сфери дійсності.

Отже, пізнання розвивається від чуття до абстрактного мислення. Розглянуте співвідношення засвідчує провідну роль розумової активності людини у створенні знання і у свідомій організації пізнавальних дій. Поза такою активністю неможливе конструктивне вибудовування інтелектуальних утворень, що впорядковують матеріал чуття та дають можливість не лише сприймати реальність, а й розуміти її, випробувувати та пояснювати, збільшуючи можливості людини в її взаємодії зі світом. Неможливим був би також і контроль за ходом пізнання, його коригування, свідоме збирання знань тощо.

Багаторівневий характер пізнання дуже часто набуває спрощеного, однобічного тлумачення. Так, за надмірного акцентування ролі чуття та відчуття формується *позиція сенсуалізму*, що її окреслюють відомим висловом Дж. Локка: „Немає нічого в інтелекті, чого б не було у відчутті”. Надмірне акцентування ролі абстрактного мислення приводить до *позиції раціоналізму*, суть якої Р. Декарт виразив тезою: *усе наше пізнання залежить лише від діяльності розуму*. Нарешті, перебільшення ролі досвіду може привести до *позиції емпіризму* (виправдане лише те знання, яке ґрунтується на наявному в нашому досвіді), а ролі практики – до *прагматизму* (слід вважати виправданим лише таке знання, яке є корисне). Але кожен із зазначених аспектів пізнання виправдовує себе тільки тоді, коли він входить у цілісний пізнавальний процес, виконуючи свої особливі функції.

Отже, багаторівневність пізнання дозволяє побачити, як у його процесі задіяні сутнісні сили людини та її різні інтелектуальні здібності, побачити знання як складне утворення, що передбачає і пряме відношення до дійсності, і інтелектуальне конструювання, і підведення своїх змістових складових під смислову цілісність.

4. Проблема істини в пізнанні. Істина та якісні характеристики знання

Із самого початку усвідомлення пізнавальної проблематики перед людьми постало питання: *якщо ми сприймаємо дійсність через певні наші образи, уявлення, поняття, то якою мірою можемо бути впевнені в їх надійності?* Зазначене питання постає у гносеології як питання про істину в пізнанні.

Найпоширенішим є тлумачення істини як відповідності знань та уявлень дійсності (т.з. **кореспондентська теорія істини**). Але таке тлумачення не витримує серйозної критики. Так, людський інтелект у процесі пізнання створює так звані „ідеальні об'єкти” („ідеальне коло” в геометрії, „ідеальний газ” у фізиці тощо), але реально нічого ідеального не існує. Далі, в процес пізнання ми залуцаємо свої прагнення, уподобання, інтереси, ідеали, переконання, проте всі дані інтелектуальні утворення не можна привести у порівняння із якимись речами чи явищами дійсності.

Пізнаючи об'єкт, ми розчленуємо його на предмети різних наук та напрямів пізнання. Але реально об'єкт єдиний. Чому відповідають наші предметні „зрізи” певного об'єкта? На це запитання навряд чи існує якась переконлива відповідь. Далі: теоретичне (абстрактне) пізнання неможливе без використання слів і термінів. Їх правильне вживання часто стає запорукою правильного розуміння процесів і результатів мислення. Але давно відомо, що остаточно визначити якийсь термін неможливо хоча б тому, що всі слова мови становлять систему без однозначно окреслених меж. Отже, концепція істини як відповідності знань реальності суттєво спрощує реалії пізнання.

Спробою обминути згадані складнощі була **конвенціональна концепція істини**: істиною слід вважати те, що більшість людей погоджується визнавати таким (у науці або й повсякденному житті).

У науці з давніх часів існує переконання, що істиною можна вважати логічну несуперечливість наукової теорії. Доповнює ці погляди **прагматичне тлумачення істини** як ступеня корисності, ефективності, практичної виправданості знання. Але всі ці концепції істини мають свої досить помітні недоліки.

Так, очевидно, що питання про істину не можна вирішувати більшістю поданих за неї голосів (навіть, поданих фахівцями), так само, як і корисністю. Тому врешті-решт у сучасній гносеології авторитетнішою постає **регулятивна концепція істини**, згідно з якою знання розглядаються в якості таких інтелектуальних засобів, інструментів, моделей, що забезпечують оптимальність наших взаємодій зі світом. При тому враховують, що для забезпечення наших оптимальних стосунків із природною, суспільною та інтелектуальною реальністю нам потрібні як відчуття, абстрактні конструкції, так і досвід, експерименти, практика. У такому разі істина постає як інтелектуальна багаторівнева діяльність, унаслідок якої ми отримуємо надійні засоби та інструменти нашого життєвого самоздійснення.

Отже, істина постає не як щось застигле, вічне, незмінне, а як процес функціонування інтелектуального складника суспільно-історичного життя. У цьому процесі наявні чуттєва, раціонально-логічна та досвідно-практична складові частини. Тому й ознаки істини на різних рівнях її функціонування можуть бути різні: чуття засвідчує нам фактичність існування або неіснування будь-чого; мислення фіксує суттєві та необхідні зв'язки, характеристики, риси реальності; практика та досвід окреслюють умови та межі застосування розумових конструкцій.

Відзначимо **найважливіше в понятті істини**.

- істина – це якісна характеристика людських інтелектуальних побудов, а не реальності. Але, крім того,
- істина – це не картина реальності в людському розумінні, а складне процесуальне розумове утворення, яке дає змогу констатувати наявне, виявляти суттєве та пересвідчуватись у можливостях знання.
- Істина постає суттєвим поглибленням нашого сприйняття дійсності і водночас усвідомленням самого нашого пізнавального досвіду, тобто в кінцевому підсумку істина – це належне в пізнанні, гносеологічний ідеал пізнання, те, чого ми прагнемо, бо врешті-решт, коли ми ставимо питання про поняття істини, то воно передбачає завершену повноту наших знань. Але це поняття, як і будь-яке еталонне, ідеальне утворення свідомості, виконує функцію оцінки, виявлення ступеню наближення реального до еталонного, належного. В дійсності ж ні

ідеального, ні еталонно завершеного не існує, а існують часткові, фрагментарні елементи можливої чи бажаної повноти. Тому

- істина наявна в реальному пізнанні, інакше ми були б неспроможні оцінювати знання, проте вона наявна тут у вигляді лише окремих елементів, частинок нашого максимального наближення до оптимальних взаємодій з світом через інтелектуальне відтворення дійсності, багатоаспектне в усій її повноті та складності. Але дійсності не самої по собі, не відстороненої від людини, а дійсності як царини людської життєдіяльності.

Істину як багатогранний інтелектуальний процес нелегко збагнути у всій повноті, тому нерідкісними, а, скоріше, типовими, постають однобічні підходи до неї, які можуть вилитись:

- у *позицію догматизму* – перебільшення значення сталого, незмінного елемента в пізнанні, прагнення вважати здобуті знання абсолютною істиною;
- у *позицію релятивізму* – перебільшення значення мінливості знань, проголошення усіх знань відносними;
- у *позицію утилітаризму* – зведення до рангу істини тих знань, які на даний момент виявились виправданими і корисними;
- у *позицію нормативного ставлення до істини* – істина недосяжна, проте важливим є не її тримання, а лише рух до неї.

Усі ці реальні ознаки істини (сталий елемент пізнання, його мінливість, практична виправданість, нормативна спрямованість до ідеальної повноти) входять у зміст наших знань. Залежно від їх конкретних складників, особливостей побудови та обґрунтування знання якісно характеризуються як очевидні, вірогідні, достовірні, правдиві, правильні та істинні. В останньому випадку йдеться, насамперед, про наукові знання.

У науці істинність знань визначають максимальним ступенем їх відповідності критеріям та нормам науковості. До ***критеріїв істинності наукових знань відносять***: підтвердження фактами; підтвердження експериментальними перевірками; узгодженість із принципами наукової теорії; коректність і точність застосування термінології; логічна та концептуальна несуперечливість.

Очевидність характеризує максимально повне співпадіння ментальних засобів та утворень із тим, що входить в людське сприйняття або розуміння. Як правило, очевидність супроводжується відсутністю найменших сумнівів щодо точності знання.

Достовірність засвідчує наявність у певних знання тих чи інших (чуттєвих, логічних, смислових, об'єктивних чи суб'єктивних) ознак істинності.

Вірогідність стосується оцінки знань на міру їх виправданості, коли немає точних свідчень про їх помилковість або правилам їх вибудовування та використання.

Правдивість, правда – це істина, поєднана з життєвою позицією людини, пошуком, досвідом, здобутками та втратами. Якщо істина як ідеал науки передбачає відсторонене, об'єктивне окреслення того, що є, і таким, яким воно є, то правда синтетична, завжди чиясь, а не абстрактна. Правду не можна вилучити з реалій життя, з усієї гами людських почуттів, прагнень, страждань та сподівань. Тому мистецьке пізнання, як і творчість узагалі, ми оцінюємо не за допомогою поняття істини, а через правду, бо дійсність тут постає в окресленнях людського ставлення до неї.

В негативному плані якість знання оцінюється через поняття:

заблудження – коли знання сприймаються як достовірні, достатньо повні, хоча мають такий ступінь неповноти, який реально виводить їх за межі достовірності; заблудження – це не навмисне, а мимовільно не виправдане відношення до якості знання;

помилки – коли порушується правильність у змісті, формі або функціонуванні знання;

хиби (хибності) – коли знання свідомо перекручуються, але подаються як істинні чи достовірні (щоправда, в логіці існує свій, спеціальний та більш чіткий критерій хибності).

Пізнавальна проблематика є органічним складником будь-яких філософських досліджень. Оскільки філософські твердження мають важливе життєве значення, то виникає питання про їх обґрунтованість, виправданість, надійність, тобто про джерела та підвалини наших знань.

Пізнання постає різноманітним, виявляючим себе в різних видах, але разом усі вони дають можливість побачити, що до пізнавальної діяльності залучені всі сили та здібності людини (почуття, емоції, розум, інтуїція, прозріння та 9н..).

Пізнання – багаторівневий процес побудови знання, але вирішальну роль у ньому відіграє розумова активність людини, що виявляється у конструюванні образів, моделей, понять, теорій, за допомогою яких людина оптимізує свої взаємини зі світом та збільшує ступені своєї свободи.

У сучасній гносеології істина постає у вигляді процесу, в якому людина, використовуючи складники знання та пізнання, створює виправдані, сталі інтелектуальні інструменти та засоби своєї життєдіяльності. Знання має різні форми свого якісного наближення до істини.

5. ДІАЛЕКТИКА ЯК ТЕОРІЯ І ЯК МЕТОД

Поняття діалектика. Діалектика – це особливий стиль мислення і особливе світосприйняття, побудовані на уявленнях про *розвиток* і *взаємодію* всього існуючого. Діалектичне світосприйняття має свою альтернативу – *метафізику* – метод, що заперечує якісний саморозвиток буття через протиріччя і тяжіє до побудови однозначної статичної картини світу

Діалектика вважається також особливим, переважно філософським методом пізнання світу, хоча загалом цей метод універсальний, придатний також і для науки, а подекуди і повсякденного вжитку.

Діалектика розглядає дійсність як:

- таку, що перебуває у процесі безперервного розвитку «по спіралі», коли кожен новий етап містить у концентрованому вигляді найзначніші досягнення попередніх етапів;
- суперечливу, що складається з різних, частіше за все протилежних, аспектів;
- цілісну і взаємопов'язану при всій своїй суперечливості (наприклад, пов'язані між собою світло і тінь).

Етапи історії діалектики. Виділяють три етапи в історії діалектики:

1. Антична суб'єктивна (Геракліт, Зенон, софісти, Сократ). Головний зміст – використання діалектичних прийомів для обґрунтування своєї філософської позиції; діалектика як мистецтво дискусії.

2. Класична об'єктивна (Г. В. Ф. Гегель, Ф. Енгельс). Головний зміст – розробка форм і методів логічного мислення, що дозволяють відтворити світ таким, яким він є насправді;

3. Сучасна нелінійна (герменевтика, П. Рікьор). Головний зміст – розкриття і тлумачення множинності сенсів, прихованих у навколишньому світі.

Сучасна нелінійна діалектика також визнає взаємопов'язаний, мінливий характер навколишньої дійсності і, можливо, надає цьому навіть більшого значення, ніж класична діалектика Гегеля. Однак на відміну від останньої сучасна діалектика намагається не примирити, «зняти» протилежності, не об'єднати їх у синтетичній єдності, а навпаки, виявити якомога більше різноманітних аспектів дійсності. Ці аспекти не зводяться один до одного, а співіснують у різноманітній єдності навколишнього світу і вважаються рівноправними.

Закони діалектики. Класичний діалектичний метод спирався на певну теоретичну основу. Теорія діалектики (діалектика як теорія) визнавала в природі, суспільстві і людському мисленні наявність трьох фундаментальних законів: закону взаємного

переходу кількісних змін у якісні, закону єдності та боротьби протилежностей і закону заперечення заперечення. Вони називаються основними, універсальними законами діалектики, оскільки, по-перше, притаманні всім сферам дійсності, тобто діють у природі; суспільстві та пізнанні; по-друге, розкривають глибинні підвалини руху та розвитку, їх джерело, механізм переходу від старого до нового, зв'язки нового зі старим, відношення і заперечення до заперечуваного.

Згідно з Законом взаємного переходу кількісних змін у якісні: якщо кількісні зміни перевищують певну міру, відбувається різкий якісний стрибок. Наприклад, нагріта до 100 °С вода перетворюється на пару, хоча за нижчої температури залишається просто гарячою водою.

Згідно із Законом єдності та боротьби протилежностей, усе у світі має свою протилежність. Виникнення, розвиток, нарешті розв'язання протилежностей є джерелом і причиною будь-якого руху.

Закон заперечення заперечення проголошує: *нове з'являється шляхом заперечення старого.* Водночас воно є поверненням до цього старого на значно вищому рівні. Наприклад, зернина породжує колос, у якому згодом дозріє велика кількість таких самих зернин.

Категорії діалектики. Категорії діалектики – універсальні логічні форми мислення, в яких відображаються загальні зв'язки, властивості і відношення, що мають місце в об'єктивній дійсності. У категоріях сконцентровано досвід і предметно-практичну діяльність багатьох поколінь людського суспільства. Без понять і категорій, у яких знаходять своє відображення і втілення результати пізнання, саме пізнання було б неможливим.

Головна категорія класичної гегелівської діалектики – «зняття», тобто збереження явища чи поняття у видозміненому вигляді. Кожен наступний етап акумулює в собі досягнення попередніх. Це означає, що у процесі розвитку не відбувається розривів: навпаки, на перший погляд непорівнянні явища можуть і повинні бути синтезовані, «зняті».